

РОЛЬ ВІКТОРА ЗАЇКИ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ МІСТА ГЛУХОВА

Анжела Печена

м. Глухів

У статті розглянуто науково-педагогічну та громадську діяльність Віктора Володимировича Заїки (1957–2020) – глухівчанина, історика, педагога, дослідника, музеєзнавця, громадського діяча. Досліджено його внесок у вивчення, збереження і популяризацію історико-культурної спадщини Глухова, розбудову краєзнавчих інституцій міста. Визначено роль В. Заїки у розвитку локальної історичної науки та сучасного українського краєзнавства.

Ключові слова: Віктор Заїка, Глухів, краєзнавство, історична пам'ять, історико-культурний простір, Національний заповідник «Глухів», краєзнавчий музей.

Сучасне українське наукове краєзнавство значною мірою спирається на спадок дослідників регіонального рівня, які не лише фіксують історичні процеси, а й створюють інтелектуальне середовище, в якому відбувається формування культурної ідентичності територіальної спільноти. Однією з таких постатей для Глухова став його уродженець Віктор Володимирович Заїка – історик, науковець, музеєзнавець, поет і публіцист, багаторічний дослідник історії рідного міста. Його різнопланова діяльність і науковий доробок мають вагомий вплив на розвиток глухівського історичного краєзнавства на межі ХХ–ХХІ ст.

Віктор Заїка – наш сучасник. Його життєвий шлях розпочався 28 липня 1957 р., а обірвався у 2020 р. на етапі високої професійної активності й життєвого досвіду, залишивши нереалізованими творчі задуми, дослідницькі проєкти. Науково-теоретичне осмислення творчого спадку та громадської діяльності В.Заїки лише набирає обертів. Авторам у майбутньому ще належить повноцінно осягнути й оцінити цю непересічну особистість.

Ключові етапи життя та діяльності В. В. Заїки у своїх працях досліджували А. Гриценко [4], А. Голуб [2] та ін. У їхніх публікаціях висвітлюється біографія та багатовекторна діяльність В. Заїки як історика, педагога, ученого, журналіста, громадського діяча. Визначається його роль у становленні спеціальності «Історія» в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка, подаються відомості про здобуті ним нагороди і відзнаки.

Мета нашої розвідки – на основі аналізу науково-педагогічної, громадської та пам'яткоохоронної діяльності В.В. Заїки визначити роль його постаті у формуванні історико-культурного середовища Глухова.

На нашу думку, визначальний вплив на становлення особистості від її народження має сформована у родині система цінностей і традицій. Очевидно, що доля В.В. Заїки як історика-науковця й педагога була визначена походженням з інтелігентної родини, яка мала глибоке глухівське коріння і впродовж кількох поколінь зберігала відданість освітянській ниві рідного міста. Його дід Микола Костянтинівич після навчання в Глухівській чоловічій гімназії продовжував освіту в Ніжинському історико-філологічному інституті Безбородька та Київському університеті Св. Володимира, бабуся Надія Іванівна здобула гімназичну освіту в Глухові. Батько Володимир Миколайович, випускник Глухівського вчительського інституту і мати Віра Василівна, яка навчалась у Сумському педагогічному інституті, також багато років працювали в освітянській сфері [9].

Родина Заїк завжди відзначалась шанобливим ставленням до знань, книги, літератури, історії свого міста і роду. Кілька поколінь дбайливо збирало предмети старовини, багату домашню бібліотеку, родовий архів. До нього увійшли матеріали і документи глухівських сімей Гришанових (рід бабусі Віктора Заїки Надії Іванівни), Ящиків, Погіб, Кваснікових, Матвієвських, Котлярових, Шугурових та ін. [13, с. 242]. Заїки мешкали поруч із садибою відомих глухівських поміщиків-меценатів Александровичів. У роки громадянської війни ХХ ст., покидаючи Глухів, Александровичі залишили сусідам частину власної бібліотеки та архіву. Серед цінних матеріалів збереглися перші мистецькі спроби глухівського гімназиста, у майбутньому відомого художника-графіка Г. Нарбута: кілька аркушів поеми «Пісня про Роланда», переписані шрифтом за зразком «Остромирова Євангелія», оформлені химерними орнаментами, геральдичними емблемами, криптограмами [16, с.19 –20]. В сімейному архіві Заїк також залишилось чимало фотографій і документів, які розповідають про життя Глухова ХІХ ст. Зберігся щоденник батька, Володимира Миколайовича, у якому він описував життя родини та глухівські події під час Другої світової війни. Початок записів у щоденнику датується 1 січня 1943 р. Це рукописне джерело було підготовлене до друку В.В. Заїкою і опубліковане двома частинами: початок щоденника з описаними подіями від 1 січня по кінець серпня 1943 р. надруковано у вип. №10 наукового збірника «Сіверщина в історії України» Національного заповідника «Глухів» у 2017 р. [12], Друга частина, що охоплює період від початку вересня 1943 р., вийшла друком у №4 збірки «Історичні студії суспільного прогресу» в 2016 р. [14].

Вищу освіту Віктор Заїка здобув на історичному факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка. По його закінченні у 1982 р. молодий фаховий історик

повернувся до рідного міста і почав працювати у стінах Глухівського державного педагогічного інституту (нині – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка). Упродовж понад 30 років своєї роботи на посаді старшого викладача В. Заїка читав курси з історії та культури України, релігієзнавства, музеєзнавства. Слід підкреслити, що його лекції завжди відзначалися глибоким теоретичним підґрунтям і водночас чітким зв'язком із місцевим матеріалом — пам'ятками архітектури, архівними джерелами, усною історією. Він умів захопити увагу студентів емоційним викладом матеріалу, чим стимулював до більш глибокого пізнання історії. Активно залучаючи студентів до краєзнавчих досліджень, він сприяв формуванню у майбутніх педагогів дослідницьких навичок і поглибленого зацікавлення історико-культурною спадщиною рідного краю.

Завдяки своїй ерудиції та ґрунтовним знанням з історії Глухова у поєднанні з притаманними Віктору Володимировичу комунікабельністю, відкритістю і природнім талантом оповідача, йому часто доводилось виконувати роль гідя для своїх студентів та почесних гостей міста. Під час занять та екскурсій він годинами міг тримати увагу слухачів, розповідаючи про історичні події, пам'ятні місця, храми, вулиці Глухова.

У 1990-х роках, коли з проголошенням незалежності України значно активізувався процес дослідження історії м. Глухова та почалась підготовка до відзначення його 1000-ліття, старший викладач В. Заїка був ініціатором багатьох наукових заходів історико-краєзнавчої тематики, що відбувались у стінах Глухівського державного педагогічного інституту. Особисто долучався до їх проведення, а також входив до складу редколегій збірників матеріалів науково-практичних конференцій, серед яких: «Історико-культурна спадщина Глухівщини» (до 1000-ліття від часу заснування м. Глухова, 1992 р.); «Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні» (до 120-річчя заснування Глухівського педагогічного інституту і 100-річчя від дня народження його випускника О. Довженка, 1994 р.); наукова конференція, присвячена 250-річчю від дня народження композитора М. С. Березовського, 1995 р.; Всеукраїнська науково-освітня конференція «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX століття)» (до 300-річчя від дня народження Я. Марковича, 130-річчя від дня народження М. Грушевського та 60-річчя заснування Інституту історії України НАН України, 1996 р.); «Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів)» (у співпраці з Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького, Інститутом історії, Інститутом історіографії і джерелознавства ім. С. М. Грушевського НАН України, 1998 р.); «Розвиток освіти і культури України в XVII - XIX ст.», 1999 р. [6]. Загалом, як зазначає А. Гриценко, В. Заїка входив до складу оргкомітетів п'ятнадцяти конференцій з історичного краєзнавства [3].

Поряд з науково-педагогічною діяльністю плідною виявилась його громадська активність. Упродовж кількох десятиліть, починаючи з 1990 р., В. Заїка неодноразово обирався депутатом Глухівської міської ради, входив до складу комісій з питань культури, духовності, історичної спадщини та топоніміки [7]. Він був ініціатором та керівником встановлення на будівлі Глухівської чоловічої гімназії (нині адміністративний корпус Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка) меморіальних дошок на честь видатних випускників гімназії: академіка Миколи Василенка, мистецтвознавця Федора Ернста, братів Нарбутів: поета Григорія та художника Володимира, історика Віктора Романовського [5]. Крім того, В. Заїка наполегливо відстоював ініціативу відновлення історичних назв вулиць і збереження традицій міського середовища, тим самим сприяючи формуванню локальної культурно- історичної ідентичності громади. Відтак можна стверджувати, що діяльність В. Заїки виходила далеко за межі академічного середовища і набула безпосереднього культуротворчого значення у міському соціумі.

Ім'я В. Заїки невіддільне від вивчення і розвитку музейного середовища Глухова. Науковець розглядав музейний простір як складову збереження локальної пам'яті та основу історико-краєзнавчої освіти. Під час викладання навчальних курсів для студентів спеціалізації «Музеєзнавство» проводив лекційні та практичні заняття в університетському та міському краєзнавчому музеях, навчав методиці проведення екскурсій, роботі з історичним матеріалом. У своїх працях він досліджував історію музею Глухівського учительського інституту, заснованого в 1910 р. і втраченого внаслідок низки реорганізацій навчального закладу. Нині в Глухівському НПУ ім. О. Довженка діє народний історико-педагогічний музей, створений у 1967 р. викладачем І.М. Ляшком, розширений і переоформлений у 2001 р. за участі В.В. Заїки. Музей функціонує у двох залах колишньої інститутської домової церкви святителя Дмитра Ростовського (Д. Туптала), де збереглися її фотографії і метрична книга [15, с. 239–240]. Фонди музею університету налічують понад 2 тис. експонатів. З них 120 надано особисто В. Заїкою.

З 1980-х років минулого століття тривала багаторічна взаємодія Віктора Володимировича Заїки з міським краєзнавчим музеєм. Науковець був зацікавлений у розвитку громадської музейної сфери міста і долучався до поповнення фондів новими експонатами. Зокрема, у 1988 р. до міського музею ним було передано 27 предметів, серед яких: старовинні фото, зразки нумізматики, волокитинської та кузнецовської порцеляни, друковані видання кінця XIX – поч. XX ст. У 2015 р. він передав групі фото з глухівської чоловічої гімназії, де колись навчався дід історика-науковця, а також примірники жіночого журналу «Пробуждение» 1914 року видання. Цей перелік продовжують реліквії та історичні знахідки, які практично щороку надходили до музею від Віктора Володимировича: мідні монети

«баратинка», термометр Реомюра, аптечні терези, лорнет, фотознімки місцевих фотографів, марки і поштові листівки поч. XX ст. та багато інших предметів. Загальна кількість переданих В. Заїкою експонатів сягає понад тисячу. Нового змісту набула співпраця В. Заїки з Глухівським краєзнавчим музеєм у 2002 р., коли з нагоди свого 100-літнього ювілею заклад перемістився у відреставровану будівлю колишнього Дворянського зібрання і постало питання про розроблення нової експозиції. Науковець працював у складі координаційної ради з числа місцевих істориків, дослідників, пошуковців, краєзнавців, археологів, закладаючи науково-історичне підґрунтя представлення літопису древнього Глухова від давніх часів до сучасності [8]. Спільні краєзнавчі ініціативи історика та співробітників музею знаходили відображення у багатьох науково-просвітницьких заходах. Зокрема, у 2018 р. з метою висвітлення внеску відомих глухівчан та пов'язаних з Глуховом особистостей у розвиток української та світової культури, за участю В. Заїки в краєзнавчому музеї відбувся цикл зустрічей у форматі круглого столу «З Глуховом у серці і душі»: презентації наукової діяльності наших земляків доктора філологічних наук, професора Київського Національного університету ім. Шевченка К.М. Тищенка та академіка Національної академії наук України, Національної академії правових наук України, доктора юридичних наук, професора Ю.С. Шемшученка, презентація творчої діяльності уродженки м. Глухів, актриси та Героя України А.М. Роговцевої, презентація наукової діяльності кандидата архітектури, мистецтвознавця, пам'яткознавця, заслуженого працівника культури України, лаурета державних премій в галузі архітектури, одного з організаторів Національного заповідника «Глухів» В.В. Вечерського.

Вивчення архітектурно-історичних пам'яток Глухова, проблеми збереження історико-культурної спадщини міста завжди були предметом особливої уваги В. Заїки. Він особисто був причетним до заснування у 1999 р. і подальшого становлення Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові як пам'яткоохоронного і музейного закладу, що згодом набув національного значення і був перейменований у Національний заповідник «Глухів». З 1999 по 2010 роки В. Заїка та його колега викладач-історик В. Бєлашов працювали за сумісництвом на посадах наукових співробітників новоствореного заповідника. В. Заїка долучався до розроблення концепції діяльності установи, виступав консультантом у процесі організації музейних тематичних експозицій та реставрації історично-архітектурних пам'яток. Під час роботи в Національному заповіднику «Глухів» Віктор Заїка брав участь у виданні газети «Соборний майдан» та збірника наукових праць «Сіверщина в історії України», сам активно публікував свої праці історико-краєзнавчої тематики. У період з 2002 р. по 2018 р. у «Соборному майдані» вийшло 24 його публікації та 13 статей у збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України» [10, с. 67-68].

Історик В. Заїка залишив по собі велику науково-краєзнавчу спадщину. Загалом його інтелектуальний доробок налічує понад 120 опублікованих статей, тез, нарисів, віршів, довідково-методичних матеріалів. Основна тематика досліджень охоплює історію та культуру Глухова XVII–XX століть. Науковець системно вивчав розвиток освіти, мистецтва та церковного життя Глухова, становлення міста як гетьманської столиці, діяльність відомих діячів, пов'язаних з Глуховом, Сіверщиною. Його спадок залишається важливим джерелом для дослідників історії Глухова, викладачів, студентів, музейних працівників, адже місто отримало не лише наукові описи свого минулого, а й усвідомлення власної історичної пам'яті. Узагальнив цей творчий доробок і засвідчив його значення для розвитку історико-краєзнавчої сфери Глухівщини біобібліографічний покажчик «Віктор Володимирович Заїка (1957–2020): біографія та бібліографія». Він побачив світ 2023 р. в серії «Видатні імена та події Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка» [1].

Значних зусиль до увічнення імені Віктора Володимировича Заїки та популяризації його творчого надбання доклала дружина історика Олена Яківна Заїка. Вона сама довгий час працювала викладачкою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Після смерті чоловіка Олена Яківна упорядкувала і підготувала до друку під його ім'ям велике за обсягом науково-популярне видання [11]. У книзі подано відомості про життєвий і творчий шлях науковця, зібрано його дослідницький і поетичний доробок. Це опубліковані у довідково-енциклопедичних виданнях, збірниках матеріалів наукових конференцій та журналах статті історико-краєзнавчої тематики, дописи з історії Глухова у місцевій пресі, а також вірші, написані ним у різні періоди життя.

Отже, багатогранна діяльність Віктора Володимировича Заїки є наочним прикладом поєднання наукової об'єктивності з громадянською відповідальністю в процесі розвитку локальної історичної науки. Його внесок у вивчення, охорону та популяризацію місцевої історичної пам'яті має визначальний вплив на збереження і розвиток науково-історичної та культурно-освітньої сфери рідного міста, формування національної ідентичності мешканців. Завдяки ініціативам і дослідженням В. Заїки Глухів постає не лише як пам'ятка минулого, а як живий культурний організм, що усвідомлює власну цінність і важливу роль в історії України.

Перелік бібліографічних посилань:

1. Віктор Володимирович Заїка (1957-2020) : біобібліогр. покажч. / уклад. А. Гриценко, О. Заїка. Глухів, 2023. 40 с. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/handle/123456789/1957> (дата звернення 12.10.2025).
2. Голуб А. Віктор Заїка – видатна особистість в історії міста Глухова Сумської області. *Глухівські історико-філософські читання: збірник наук. праць*. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 71–74.

URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b96ad17c-93d6-4fc4-8c63-bac0f243f85e/content> (дата звернення 08.10.2025).

3. Гриценко А. Відомий історик, краєзнавець та громадський діяч. *Глухівщина*. 2023. 2 листоп. (№43). С. 5.
4. Гриценко А. Глухівський дослідник срібного віку Віктор Заїка. *Глухівські історико-філософські читання: збірник наук. праць*. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 28–33. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/handle/123456789/2905> (дата звернення 12.10.2025).
5. Гриценко А. Дослідник «Срібного віку» (до 3-ї річниці смерті відомого глухівського історика Віктора Заїки). *Тиждень*. 2023. 2 листоп. (№44). С.4.
6. Гриценко А. П., Курок О. І. Традиція проведення науково-практичних конференцій з історії у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наук. праць*. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 13 – 22. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2224> (дата звернення: 11. 10. 2025 р.).
7. Гриценко А. Пам'яті Віктора Володимировича Заїки (1957–2020). *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 147. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/199788> (дата звернення 08.10.2025).
8. Дятленко О. Музей на порозі ювілею. *Народна трибуна*. 2002. 3 серпня. С.3.
9. Жежера В. Заїки живуть в одній хаті півтораєста літ. *Газета по -українськи*. 2007. 3 жовтня. URL: https://gazeta.ua/articles/peoplenewspaper/_zayiki-zhivut-v-odnij-hati_pivtorasta-lit/184788 (дата звернення: 10.10.2025).
10. Жукова С. Публіцистичний та науковий спадок глухівської історико-філософської школи у періодичних виданнях Національного заповідника «Глухів». *Глухівські історико-філософські читання пам'яті Валерія Бєлашова, Мечислава Заремського, Віктора Заїки та Юрія Коваленка* : збірник наук. праць. Глухів, 2023. Вип. 1. С.64-72. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/items/27dc1de4-bbdb-4415-8c2e-70cc926195c5> (дата звернення 12.10.2025).
11. Заїка В. Без серця слово не живе / В. Заїка, редактор - укладач О.Я. Заїка. Глухів, 2023. 438 с.
12. Заїка В.В. Глухів. Окупація (з приватних записів В.М. Заїки 1943 р.). *Сіверщина в історії України: збірник наук. праць*. Глухів – Київ, 2017. Вип. 10. С. 397 –400.
13. Заїка В.В. Сімейний архів як джерело з історії Глухова першої чверті ХХ ст. *Сіверщина в історії України: наук. вид.* Київ –Глухів, 2010. Вип. 3. С. 294 –295.
14. Заїка В. В. Щоденник серпня 1943 р. (з приватних записів В.М. Заїки). *Історичні студії суспільного прогресу: збірник наук. праць*. Глухів, 2016. Вип. 4. С. 141–148. URL:

<https://repository.gnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/31e19c97-37a5-43dd-b02d-6c237857a5f4/content> (дата звернення 08.10.2025).

15. Музейні втрати та здобутки глухівського учительського інституту. *Без серця слово не живе* / В. Заїка, редактор -укладач О.Я. Заїка. Глухів, 2023. С. 237 –241.
16. Роланд: перша спроба мистецького пензля: до 115-річчя з дня народження Г.І. Нарбута. *Без серця слово не живе* / В. Заїка, редактор - укладач О.Я. Заїка. Глухів, 2023. С. 19 –21.